Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, 57
Warszawa 2022
Article No. 2848

Citation:
Гнатюк, Л. П. (2022). Мовна гра як вияв національної лінгвокреативності: На матеріалі галицьких паремій XIX ст. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *57*, Article 2848. https://doi.org/10.11649/sfps.2848
Hnatiuk, L. P. (2022). Movna hra iak vyiav natsional′noï linhvokreatyvnosti: Na materiali halyts′kykh paremiï XIX st. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *57*, Article 2848. https://doi.org/10.11649/sfps.2848

DOI: 10.11649/sfps.2848

Лідія Павлівна Гнатюк
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Київ)

Мовна гра як вияв національної лінгвокреативності: на матеріалі галицьких паремій XIX ст.

Історія національної мовотворчості, її еволюція впродовж століть – цікавий і захопливий фрагмент історії української мови в цілому й історії мовної свідомості наших предків зокрема. Одним із найяскравіших виявів національної лінгвокреативності була і є *мовна гра*, яку традиційно розуміють як творче, нестандартне використання будь-яких мовних одиниць та / або категорій для створення влучних висловлень, зокрема комічного характеру, яке характеризується відхиленням від мовної норми (Сковородников, 2010, с. 54). Блискучі зразки того, як національна мовна особистість реалізовувала можливості лінгвальної системи в попередні періоди її розвитку, засвідчені в прислів'ях, приказках, приповідках, загадках, анекдотах тощо.

Мовна гра як вияв творчого пошуку колективної та індивідуальної мовних особистостей уже була предметом дослідження лінгвістів на матеріалі українськомовних текстів: виокремлено типи семантико-структурної побудови висловлень, які ґрунтуються на словесній грі (Тараненко, 2007;

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2022.
Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences
[Wydawca: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk]

Тимчук, 2003), розглянуто в різних аспектах прийоми мовної гри в текстах художнього стилю, зокрема в поезії та гумористичних жанрах (Дащенко, 1996; Колоїз, 2010; Тимчук & Брода, 2015), у рекламних текстах (Деременда, 2011; Крутько, 2012; Порпуліт, 2009), у мовній практиці публіцистів (Гершун, 2015; Карпіловська, 2008, сс. 97–106); мовну гру осмислено як засіб поетики власних назв (Мудрова, 2008), у парадигмі інтерпретативної лінгвістики (Космеда & Халіман, 2013), як вияв креативності в сучасній афористиці (Колоїз, 2016), як домінанту постмодерного дискурсу (на основі прозових творів представників станіславського феномену) (Тепшич, 2017) тощо. Грі слів у творчості одного з провідних польських релігійних поетів ксьондза Яна Твардовського присвячено публікації українських лінгвістів Т. Черниш та С. Єрмоленка (Черниш & Єрмоленко, 2010; Chernysh & Yermolenko, 2020).

Цікаві наслідки мовної гри, засвідчені в українській літературній мові та народній мовотворчості в часи незалежної України, наведено в монографії М. Степаненка (Степаненко, 2017), словниках А. Нелюби (Нелюба, 2012), А. Нелюби та Є. Редька (Нелюба & Редько, 2017), словнику жаргону Л. Ставицької (Ставицька, 2005) тощо. Особливості структури та функціонування мовних одиниць, утворених на основі гри слів, в українському фольклорі частково були досліджені в дисертації О. Тимчук (Тимчук, 2003).

Проте актуальним залишається вивчення й осмислення специфіки лінгвальної творчості національної мовної особистості в контексті мовної картини світу українців попередніх століть, об'єктивованої зокрема в усній народній творчості XIX ст., представленій східно- та західноукраїнським варіантами; виявлення лінгвокреативного потенціалу мовних одиниць, прийомів і засобів мовної гри в прислів'ях, приказках, приповідках названого періоду. Це дозволить у майбутньому розглянути еволюцію феномену мовної гри в діахронному аспекті, що є надзвичайно важливим для дослідження історії національної мовної свідомості й національної мовної картини світу. Під національною мовною картиною світу ми розуміємо «виражене засобами певної мови світовідчуття і світорозуміння етносу, вербалізовану інтерпретацію мовним соціумом навколишнього світу і себе самого в цьому світі» (Голубовська, 2004, с. 29); у нашому дослідженні, виконаному на матеріалі української мови XIX ст., під національною мовною картиною світу розуміємо мовну картину світу українців.

Найпоширенішим різновидом мовної гри є *гра слів*, яка виникає внаслідок «використання звукової, лексичної, граматичної форми мовних одиниць (слів, їхніх окремих значень і частин, фразеологічних одиниць, синтаксичних

конструкцій та ін.) для створення певних фонетико- і семантико-стилістичних явищ, що ґрунтується на зіставленні й переосмисленні – „обіграванні" різних значень чи вживань (смислів) та синтаксичних функцій близькозвучних або однозвучних одиниць» (Тараненко, 2007, с. 110). Саме словесна гра лежить в основі багатьох своєрідних за формою і змістом афористичних висловів, дотепів, які виражають оригінальну думку, актуалізують приховані глибинні смисли, надаючи висловленню додаткових семантичних відтінків і викликаючи нові асоціативні зв'язки слів та несподівані образи. Комунікативна спрямованість таких мовних одиниць передбачає вміння реципієнта сприйняти й оцінити виражальну силу застосованих прийомів інтерпретації мовних знаків, передані ними почуття й емоції людини.

На позначення однієї зі стратегій, застосовуваних у мовній грі, польські лінгвісти вживають термін *етимологічна реінтерпретація* (замість *народна етимологія*). В. Ченковський (W. Cienkowski), який у 1972 році увів цей термін у польське мовознавство, вважав, що етимологічна реінтерпретація непрозорого слова полягає в ототожненні його структури з відомими елементами, передусім морфемами (див. Szczerbowski, 1994, с. 87); Т. Щербовський (T. Szczerbowski) слушно, на нашу думку, зауважив, що слово (наприклад, складноскорочене) може бути й етимологічно прозорим (Szczerbowski, 1994, с. 87). Серед різновидів стратегії етимологічної реінтерпретації дослідник виокремив *реінтерпретацію слова, яка ґрунтується на семантичній деривації* (Szczerbowski, 1994, сс. 96–99). За нашими спостереженнями, це явище посідає важливе місце в народній мовотворчості.

Мета пропонованого дослідження – шляхом аналізу паремій, зафіксованих у збірці *Галицько-руські народні приповідки*, яку уклав і прокоментував І. Франко (1901–1910), виявити прийоми мовної гри у творчості національної мовної особистості кінця XIX ст. Паремії з елементами мовної гри з названого джерела ще не були об'єктом лінгвістичного вивчення. Важливим для сучасних дослідників, на нашу думку, є те, що І. Франко в багатьох випадках докладно пояснив, на чому ґрунтувалася мовна гра в зафіксованих ним пареміологічних одиницях, що дає можливість реконструювати окремі фрагменти національної мовної картини світу XIX ст., які слугували матеріалом для творення такої гри. Ми намагалися також з'ясувати, які з наведених у *Галицько-руських народних приповідках* висловів засвідчені й у збірці *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, укладеній М. Номисом (1864), із покликанням на східно- та центральноукраїнські землі, тобто мають загальноукраїнський характер.

Зіставлення різних фрагментів мовної картини світу українців, репрезентованих подібними за звучанням, формою, значеннями тощо лінгвальними одиницями, з метою створення між ними нових асоціативних зв'язків, що посилюють виражальні можливості висловленого, – свідчення тонкого мовного чуття й творчого потенціалу національної мовної особистості. Нижче подаємо найпоширеніші прийоми мовної гри, засвідчені в пареміологічних одиницях розгляданої збірки, що відображають народне мовлення Галичини. Зберігаємо правопис оригіналу.

I. Обігрування неповних омонімів

На омофонах, які виникли в мовленнєвому потоці, побудовано жартівливий діалог: – *Віддай гроші. – Та* ***я дам****. – Е,* ***Ядам*** *уже давно вмер, а ти віддай тепер.* Сучасному читачеві дотеп стає зрозумілим лише завдяки примітці упорядника: «*Ядам* – діялєктова форма замість *Адам*» (Франко, 2006, т. 3, с. 474); наведений варіант антропоніма виник шляхом додавання до початкового голосного протетичного звука. Інший жарт – *А ти* ***звідки?*** *– Я не* ***з Відки****, а з доброї горівки* І. Франко прокоментував так: «Друге *відки* взяте мб. як gen. імени власного, подібного до *Вільки* або що. Жартлива відповідь на питанє: А ти звідки?» (Франко, 2006, т. 1, с. 587). Наведені вичерпні пояснення видатного письменника проливають світло на специфіку тієї мовної матерії, яка слугувала підґрунтям гри слів у XIX ст. у Галичині.

Дидактичне спрямування має приповідка з використанням омофонів *Казав* ***Наум****: возьми* ***на ум***, яку укладач прокоментував так: «Гра слів, а при тім упімненє дітям, щоб ішли до школи» (Франко, 2006, т. 2, с. 586). Відомо, що навчання в давніші часи починалося саме в день святого пророка Наума (14 грудня за новим стилем).

У кількох варіантах галицьких приповідок обіграно омофони *до смерти – до Смерти* (як персонажа): *Зарік сі* ***до смерти*** *не пити, а до всіх сьвятих пив* (коментар упорядника: «Гра слів: *до смерти* взято не часово, але особисто, себто, п'ючи не здоровкався *до Смерти*, а до всіх сьвятих. Кепкують із піяка, що зломав присягу на тверезість») (Франко, 2006, т. 2, с. 207); *До смерти не буду пити, а до сьвятого Николая: дай Боже здоров'я!* (пояснення упорядника: «Жартлива приказка: *до смерти* тут має значінє не часове, але особове») (Франко, 2006, т. 3, с. 167); *До смерти не пий, а до сьвйитого Николая можна* (Франко, 2006, т. 3, с. 167).

Викликає усмішку навіть у сучасного реципієнта приповідка *Я такий жнець, що волю* ***полежати****, ніж у* ***поле жати***, яку І. Франко прокоментував так: «Жартує парубок, підпускаючи гру слів *полежати – у поле жати*» (Франко, 2006, т. 2, с. 175). Припускаємо, що, можливо, інфінітив *полежати* в наведеній паремії вимовляли з наголосом не на другому складі (що є сучасною літературною нормою), а на третьому за аналогією до наголошування форми недоконаного виду *лежати*.

Подібна ситуація, можливо, мала місце й у вимові першого слова жартівливої приповідки *Помилила сі, ни підголила сі*, яку упорядник пояснив так: «Гра слів, коли жінка помилиться» (Франко, 2006, т. 2, с. 761). У наведеному вислові обігрується *поми́литися* ‘натертися милом’ і *помили́тися* ‘неправильно вчинити’, варіантну вимову якого з наголосом на другому складі в Галичині могло підтримувати польське *pomylić się* ‘припуститися помилки’.

Як засвідчує матеріал проаналізованих приповідок, у народі часто вдавалися до використання потенціалу омоформ. І. Франко, наводячи галицьку паремію ***Варта*** *щось* ***варта***, пояснив її природу: «Гра слів: перше слово означає нічну варту» (Франко, 2006, т. 3, с. 517). Отже, цей вислів постав шляхом обігрування омонімічних іменника й узгодженого з ним прикметника.

У вислові *Віддам тобі то на сьвйитого* ***Ніколи*** (примітка укладача: «Гра слів: *Николи* + *ніколи*…») (Франко, 2006, т. 1, с. 313) досягнуто яскравого семантико-стилістичного ефекту на морфологічному рівні шляхом обігрування однозвучних одиниць із різними граматико-категорійними значеннями – власного іменника на позначення святого й прислівника *ніколи*.

Цікавим є таке вживання однієї з омоформ, яке, актуалізуючи в мовній свідомості іншу омоформу, породжує несподіване продовження замість очікуваного: *Не всім єднаково дано: одному* ***сито****, другому решето* (Франко, 2006, т. 1, с. 731). У наведеному прикладі обіграно омоформи *сито* – іменник на позначення реалії побуту і *сито* – прислівник від *ситий*. Суть цього каламбуру докладно пояснив І. Франко у своєму коментарі, використавши відповідники німецькою мовою:

> Жартливо висловлюють природну і соціальну нерівність між людьми. Ценівський варіянт [*І. Франко записав його в селі Ценів тогочасного Коломийського повіту – Л. Г.*] має надто інтересну гру слів, бо *сито* знач. і *Satt*, по чім можна би в другій части надіятися *голодно*, і *Sieb*. Власне в тім, що з виразного контрасту *сито – голодно* звернено на секундарний *сито – решето*, лежить гумор приказки (Франко, 2006, т. 1, с. 731); пор. також (Франко, 2006, т. 2, с. 629, т. 3, с. 131).

Зовсім не зрозумілим для сучасного українця є жартівливе запитання *Ци щупак, ци видра?*, яке відсилає до зіставлення омоформ ***видру*** (знахідний відмінок іменника *видра*) і ***видру*** (перша особа однини дієслова *видрати*). Обігрування цих однозвучних граматичних форм І. Франко пояснив так:

> Натяк на оповіданє про двох рибаків, із яких один зловив щупака, а другий видру. Коли оба здибалися, один запитав другого: «Що ти зловив?» Сей відповів: «Щупака». На се перший сказав: «А я ***видру***». На се відповів другий: «Е, маєш ти видерти, то я волю кинути» і, не чекаючи дальшого виясненя, кинув щупака у воду (Франко, 2006, т. 3, с. 468).

За свідченням М. Номиса, у Проскурові (сучасна Хмельниччина) він записав паремію, у якій обігрування близькозвучних слів *видра* і *видрати* породжує парономазію: *Хотіла баба* ***видри****, та насилу сама* ***видралась*** (Номис, 1993, с. 119).

У приповідці «*Кажіт діду байки!*» – «*Не маю* ***коли***». – «*Покиньте* ***коли****, берім сі до плота*» (Франко, 2006, т. 3, с. 493) обіграно омоформи *коли* (прислівник) і *коли* (іменник у формі називного відмінка множини). На це звернув увагу упорядник: «Гра слів: *Не маю коли* в значіню „не маю часу“, і *коли* від *кіл*» (Франко, 2006, т. 3, с. 493).

На зіставленні омографів побудовано вислів *Бери на* ***коти*** *та й* ***коти*** *далі* (Франко, 2006, т. 2, с. 393). Його зміст укладач пояснив вичерпно: «При транспортованю великих тягарів беруть їх на *ко́ти*, тобто на грубі вали, і котять на призначене місце. В ширшім значіню вживають приказку: шукай способу на поборенє трудности, хоч би на око й надсильної» (Франко, 2006, т. 2, с. 393).

II. Парономазія

Зближення в одному контексті слів, різних за значенням, але подібних за звучанням, породжує додаткові смисли, «семантичні обертони» (або «комбінаторні прирощення»), за Б. Ларіним. Виникнення зрозумілих кожному українцеві додаткових смислових елементів викликає обігрування паронімів у приповідці ***Брат****, коби було що* ***брати***, яку упорядник прокоментував так: «Гра слів, утворена на основі подібних звуків у словах *брат* і *брати*, при тім іронія на таких, що признаються до братерства, свояцтва або загалом підлещуються до такого, від кого надіються одержати дещо» (Франко, 2006, т. 1, с. 174). Варіант цього вислову засвідчено й у збірці М. Номиса з покликанням на *Старий збірник* (рукопис початку XIX ст., що охоплював приказки

Уманщини): *Брат, що хочеть* ***брать*** (Номис, 1993, с. 137). Отже, ця паремія була поширена й на центральноукраїнських землях.

Яскраво експресивною є паронімічна атракція, яка виникає внаслідок обігрування іменника *пан* і відомого в XIX ст. дієслова *панитися* у формі 2-ї особи однини наказового способу: *Коли-сь не* ***пан****, не* ***пань*** *сі* (коментар І. Франка: «Не вдавай пана») (Франко, 2006, т. 2, с. 661).

У *Галицько-руських народних приповідках* натрапляємо на цікаві римовані вислови, які ґрунтуються на парономазії, що підкреслює і їхню змістову організацію: *Пізнати з* ***копит****, що в нім* ***кипит*** (зауваження укладача: «Первісно, певно, про коня, та образово також про чоловіка, про його підскоки, шарканя ногою і т.и., з яких пізнають його вдачу») (Франко, 2006, т. 2, с. 387); *Нині* ***попадя****, завтра* ***пропадя*** (коментар упорядника: «Мова про нещасне положенє попаді по смерти попа») (Франко, 2006, т. 2, с. 764). В останньому випадку оказіоналізм *пропадя* < *пропадати* утворено за зразком *попадя*.

Творення оказіональної дієслівної форми *допорядити* від *порядúти* ‘прибрати, привести до порядку’ зумовлено обігруванням у вислові сполуки *до порядку* в постпозиції до дієслова: ***Допоряди*** *до порядку* (коментар упорядника: «Дай тому лад») (Франко, 2006, т. 2, с. 768).

Привертає увагу вислів *У нас* ***Україна*** *– треба собі самому хліба* ***укроїти*** (коментар укладача: «Жартлива гра слів, основана на подібности слів: *Україна* і *укроїти*») (Франко, 2006, т. 3, с. 310). Цю паремію наведено й у збірці Номиса: *У нас* ***Украúна****: треба собі самому хліба* ***украiти*** (Номис, 1993, с. 538), із покликанням на збірник Г. Ількевича *Галицькі приповідки і загадки* (Відень, 1841). Прикметно, що в М. Номиса онім має наголос на другому складі, що відображає його вимову на галицьких землях; це уможливило обігрування наведених слів, наслідком чого є яскравий семантико-стилістичний ефект прийому парономазії.

III. Перестановка коренів у суміжних словах, слів у реченні чи компонентів у суміжних словосполученнях

У *Галицько-руських народних приповідках* натрапляємо на цікавий прийом мовної гри – перестановку коренів у розташованих поряд словах зі збереженням їхніх граматичних значень: ***Сестривечір, добричко!*** (коментар І. Франка: «Гумористична переставка слів зам. *Добрий вечір,*

сестричко») (Франко, 2006, т. 3, сс. 118–119); *Чи не* ***телячили*** *ви мого* ***видятка?*** *– Ой там задерло лози та й побігло в хвіст* (пояснення упорядника: «Жартлива гра слів з переставленєм коренів, замість: *Чи не бачили ви мого телятка?* […]») (Франко, 2006, т. 3, с. 267); ***Тріщі виочило, шкіри визубило, а вертом хвостит*** (примітка укладача: «Жартлива переставка коренів. Мова про теля, яке, перелякавшися вовка, очи витріщило, зуби вишкірило і хвостом вертить») (Франко, 2006, т. 3, с. 297). Перші два з наведених висловів були відомі в дещо іншому варіанті й на Чернігівщині, що засвідчено в М. Номиса: ***Сестривечір, добрички!*** *Чи не* ***телячили*** *моєї* ***виді?*** […] *задрали лози та побігли у хвости* (Номис, 1993, с. 563). Одночасне побутування цих мовних одиниць на східноукраїнських та західноукраїнських землях є, на нашу думку, свідченням їхньої давності.

Ефект комічного спричиняє також перестановка слів у реченні, яка супроводжується зміною їхніх синтаксичних функцій: *Як то бувало давно славно, як стояли* ***сади*** *попід* ***столи!*** (коментар І. Франка: «Передразнюють старих людей, що хвалять старовину. *Сади попід столи* – насміх зам. *столи попід сади*») (Франко, 2006, т. 1, с. 189); варіант див. (Франко, 2006, т. 1, с. 711). Такий вплив на слухача має й жартівлива заміна компонентів у двох розташованих поряд дієслівно-іменникових словосполученнях, коли залежний чи головний елемент першого словосполучення переставляють на місце відповідної одиниці другого словосполучення й навпаки: *Чи не телячили ви мого видятка? – Ой там* ***задерло лози*** *та й* ***побігло в хвіст*** (пояснення упорядника: «Жартлива гра слів […], замість: […] *Ой там задерло хвіст та й побігло в лози*») (Франко, 2006, т. 3, с. 267); ***Вкусимо дрібку горілки*** *та* ***зап'ємо хліба*** (примітка упорядника: «Жартлива переставка слів замість: *вип'ємо горівки і закусимо хліба*») (Франко, 2006, т. 3, с. 529). В останньому випадку цей прийом мовної гри супроводжується ще й перестановкою дієслівних префіксів із заміною *ви* > *в*.

IV. Обігрування ідеографічних синонімів

Коментуючи вислів *Встань* ***рано, досьвіта*** *поїдемо*, укладач вичерпно пояснив, чому виникає комічний ефект: «Жартлива диспозиція, бо ж *рано* значить пізнійше, ніж *досвіта*» (Франко, 2006, т. 1, с. 407). Пор. в іншому місці, де обігрування семантичних відтінків лексем поєднано з прийомом

«обміну» підметами в суміжних реченнях: *Іване, вставай* ***рано, досьвіта*** *поїдемо! – О, ще* ***вози не запіяли****, а* ***когути вже поїхали!*** (коментар І. Франка: «Так розмовляв арендар зі своїм півсонним наймитом. *Рано* в звичайній розмові пізнійше, ніж *досьвіта*») (Франко, 2006, т. 2, с. 286).

V. Обігрування повних синонімів і синонімічних висловів

Феномену національної мовної особистості властивий тонкий гумор, одним із засобів створення якого нерідко виступає зіставлення синонімів чи синонімічних висловів, яке водночас породжує мовну гру: *Я ніколи не* ***брешу****, хиба часом* ***неправду скажу*** (Франко, 2006, т. 1, с. 184); *Єдин* ***воне****, другий* ***не пахне*** (коментар І. Франка: «Один не ліпший від другого») (Франко, 2006, т. 1, с. 378); *Або* ***гинь****, або* ***смерть твоя*** (пояснення упорядника: «Жартлива альтернатива, якою характеризують безвихідне положенє чоловіка, що попався в руки розбійника або в иншу якусь халепу») (Франко, 2006, т. 1, с. 467); *Хто* ***старший****, той* ***не менший*** (зауваження укладача: «Того слідує посадити на першім місці») (Франко, 2006, т. 3, с. 229); *Женім сі, небого; в тебе* ***мало****, в мене* ***не много*** (примітка письменника: «Жартлива передача залицяня немаючого парубка до немаючої дівки») (Франко, 2006, т. 2, с. 136) тощо. За свідченням М. Номиса, вислів *Хто* ***старший****, то* ***не менший*** побутував і в лівобережній Україні (Номис, 1993, с. 86), тобто мав загальноукраїнське поширення.

VI. Обігрування спільнокореневих слів із різними словотворчими афіксами

У *Галицько-руських народних приповідках* засвідчено словотвірну гру, яка ґрунтується на протиставленні спільнокореневих іменників зі зменшено-пестливими суфіксами та суфіксами згрубілості: *Не все* ***деньок****, буває й* ***днище*** (коментар І. Франка: «Знач. не все день гарний, щасливий, буває й поганий та нещасливий») (Франко, 2006, т. 1, с. 752); *Чо-сь витріщив* ***очиска*** *на мої* ***оченята?*** (пояснення упорядника: «Жартливо говорить дівка до парубка») (Франко, 2006, т. 3, с. 653).

Наявний у народній мовотворчості прийом зіставлення спільнокореневих слів, побудованих за тією самою моделлю з метою римування, відображає невичерпні можливості лінгвальної системи. Окремі з таких одиниць із позицій сучасної мовної свідомості можуть сприйматися як оказіоналізми, тому в разі виникнення сумнівів необхідно з'ясувати, чи для XIX ст. такі лексеми є узуальними, чи новотворами. На один із прийомів словотвірної гри, який ґрунтується на зіставленні спільнокореневих слів із різними префіксами, натрапляємо в паремії *На* ***відробок*** *гіркий* ***заробок*** (примітка упорядника: «Scil. брати. Даванє гроший або зерна в часі переднівку з тим, щоб довжник відроблював узяте в жнива, се одна з найтяжших форм лихви, що висисає найбіднійшу часть сільської людности») (Франко, 2006, т. 1, с. 318). Обидва слова побутували в мові XIX ст.: лексикографи тлумачили *відробок* як «отработокъ» (СУМ, 1996–1997, т. 1, с. 227), «das Abarbeiten, das Abdienen dh Arbeit; 2) das Abgearbeitete» (МНС, 1886, т. 1, с. 102), а *заробок* як «заработокъ» (СУМ, 1996–1997, т. 2, сс. 90, 89), «das Erarbeiten; Verdienst, Erwerb, Dienstlohn» (МНС, 1886, т. 2, с. 268).

Привертає увагу обігрування спільнокореневих дієслів із протилежним значенням: ***Гадав*** *та й* ***розгадав*** *сі* (коментар І. Франка: «Знач. думав зробити так, а потім передумав инакше») (Франко, 2006, т. 1, с. 440). У *Малорусько-німецькому словнику* Є. Желехівського і С. Недільського одним із відповідників до *розгадати* наведено «sich anders besinnen» (МНС, 1886, т. 2, с. 815); саме в цьому значенні вжито *розгадати* в наведеній паремії. Напевно, таке значення лексеми було відоме тільки в Галичині, оскільки Б. Грінченко його не зафіксував (СУМ, 1996–1997, т. 4, с. 37).

Цікавий прийом використання спільнокореневих лексем для словесної гри засвідчено в паремії *То не* ***відпуст****, а* ***розпуст*** (пояснення упорядника: «Говорять про громадні збіговища народа на відпусти в Кальварії Паславській (Добромильського пов.) і ин., де серед великого здвигу народа буває богато ріжнородної деморалізації») (Франко, 2006, т. 1, с. 317). Лексему *відпуст* Б. Грінченко пояснив як «отпущеніе грѣховъ» (СУМ, 1996–1997, т. 1, с. 225); таке значення вона має і в наведеній паремії. *Розпуст* у словнику за редакцією Б. Грінченка не зафіксовано, а в *Малорусько-німецькому словнику* це слово має відповідники німецькою «Willfährigkeit; ~ дати alles erlauben; 2) Ehescheidung» (МНС, 1886, т. 2, с. 829). Один із відтінків першого значення має *розпуст* і в наведеній паремії. Можливо, його

посилює близькозвучна лексема *розпуста*, широко вживана в тогочасній мовній практиці (СУМ, 1996–1997, т. 4, с. 78).

В аналізованих пареміях засвідчено і прийом обігрування спільнокореневих мовних одиниць із різними префіксами шляхом протиставлення узуальної та оказіональної лексем, які вступають в антонімічні відношення: *Не штука* ***оженити ся****, але штука* ***розженити ся*** (Франко, 2006, т. 2, с. 136). *Розженити ся* не зафіксовано лексикографічними працями XIX ст., це яскравий вияв народної лінгвокреативності.

У паремії *Доти* ***воюєш****, доки щось не* ***звоюєш*** узуальну безпрефіксну дієслівну форму недоконаного виду зіставлено з префіксальною формою доконаного виду з оказіональною семантикою. І. Франко звернув увагу на те, що в наведеному контексті *звоювати* має не поширене в XIX ст. значення, яке тогочасні лексикографи пояснили як «завоевать, одолѣть» (СУМ, 1996–1997, т. 2, с. 136), «besiegen, bezwingen» (МНС, 1886, т. 1, с. 291), а інше: «Осторога непосидющому; *звоюєш* тут знач. зробиш якусь шкоду собі або кому иншому» (Франко, 2006, т. 1, с. 393).

VII. Творення оказіональних онімів

У збірці, укладеній І. Франком, засвідчено оказіональний онім ***Лежанське*** (за зразком польського топоніма *Leżajsk*), який містить натяк на дію, позначену мотивувальним словом *лежати*: *Треба сі забирати* ***до Лежанська***. Письменник пояснив виникнення цього новотвору: «*Лежанське* по поль. *Leżajsk*, містечко, тут гра слів з лежанєм» (Франко, 2006, т. 2, с. 456).

В іншій паремії засвідчено обігрування внутрішньої форми назви польського міста ***Закопане*** з метою породження асоціації з дієсловом *закопати* у значенні ‘поховати’: *Вибрати ся до* ***Закопаного***. І. Франко витлумачив значення цього вислову: «Знач. умерти. Анальогічна латинська приказка» (Франко, 2006, т. 2, с. 199).

У народі творили й оказіональні прізвища, похідні від дієслів, що обігрувалося в тому самому контексті: ***Пізнаєш*** *ти пана* ***Познанського*** (коментар І. Франка: «Образово замість: пізнаєш якусь річ») (Франко, 2006, т. 2, с. 750). У збірці М. Номиса також засвідчено вислів ***Познаєш Познанського*** (Номис, 1993, с. 294) із покликанням на рукопис початку XIX ст., який охоплював приказки Уманщини; отже, ця мовна одиниця була поширеною й на центральноукраїнських землях.

VIII. Реінтерпретація слів, яка ґрунтується на семантичній деривації

У *Галицько-руських народних приповідках* засвідчено випадки, коли вже відоме слово було вжито з новим значенням завдяки ігровому відновленню внутрішньої форми: *Ліпша* ***цілушка****, йік обіймушка* (коментар І. Франка: «Гуцульська гра слів: *цілушка* значить окраєць хліба з самого краю, але в сій приказці значить поцілунок») (Франко, 2006, т. 3, с. 387); *Або я хочу* ***просянки?*** (пояснення упорядника: «Гра слів: *просянка* дословно значить поле, на якім зжато просо, але тут має значінє чогось прошеного» (Франко, 2006, т. 2, с. 806). У мовній свідомості реципієнта відбувається зіткнення омонімічних одиниць – оказіональної та узуальної, що спричиняє виникнення яскравих образів, додаткових семантичних зв'язків між обіграними одиницями й відповідно – експресивно-стилістичного ефекту.

Висновки

Українська мова в її галицькому варіанті була невичерпним джерелом національної лінгвокреативності, демонстрацією потужних можливостей мовної системи. Засвідчені в укладеній І. Франком збірці *Галицько-руські народні приповідки* вислови, які постали як наслідок мовної гри, переважно гри слів, демонструють оригінальний спосіб вираження думки шляхом активації лінгвокреативного потенціалу національної мови, широкий діапазон її виражально-зображальних можливостей. Українці XIX ст. тонко відчували формальну, звукову і значеннєву подібність мовних одиниць, часто свідомо зближували схожі за звучанням слова, уміло використовували багатство національної лексико-семантичної і граматичної систем для вербалізації здобутків творчої думки, реалізованих у процесі творення мовної гри, з метою породження нових семантичних відтінків та асоціативних зв'язків слів, що надавало висловам яскравої експресивності й тонкого гумору.

До найпоширеніших прийомів творення мовної гри належать обігрування неповних омонімів, паронімічна атракція, перестановка коренів у суміжних словах чи компонентів у суміжних словосполученнях, обігрування синонімів, а також спільнокореневих лексем із різними

словотворчими афіксами, реінтерпретація слів, що ґрунтується на семантичній деривації; творення оказіональних онімів тощо. Важливим є те, що І. Франко в багатьох випадках докладно пояснив, на чому побудована мовна гра в зафіксованих ним пареміологічних одиницях, що дає можливість реконструювати окремі фрагменти тогочасної національної мовної картини світу, які слугували матеріалом для народної лінгвокреативності. Деякі з аналізованих паремій засвідчені й у збірці *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, укладеній М. Номисом, і були вживаними на східно- та центральноукраїнських землях, тобто мали загальноукраїнський характер.

Умовні скорочення

МНС – *Малоруско-нѣмецкий словар* (Желеховский & Недѣльский, 1886).

СУМ – *Словарь української мови* (Грінченко, 1996–1997).

Бібліографія

Гершун, Г. (2015). Мовна гра як прояв постмодерністської тенденції у журналістському тексті. *Наукові записки [Української академії друкарства]: Серія Соціальні комунікації*, *2015*(2), 34–39.

Голубовська, І. (2004). *Етнічні особливості мовних картин світу.* Логос.

Грінченко, Б. (Ed.). (1996–1997). *Словарь української мови* [СУМ] (Vols. 1–4). Наукова думка.

Дащенко, Н. (1996). *Паронімічна атракція в українській поезії 60–80 рр. XX ст.* [Unpublished summary of doctoral dissertation]. НАН України, Інститут української мови.

Деременда, Ю. (2011). Мовна гра як засіб атракції в рекламних назвах (на матеріалі ергонімії Тернопільщини). *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*, *6*(2), 164–168. https://doi.org/10.31812/filstd.v6i2.748

Желеховский, Є., & Недѣльский, С. (1886). *Малоруско-нѣмецкий словар* [МНС] (Vols. 1–2). Друкарня товариства імені Шевченка.

Карпіловська, Є. (2008). Тенденції оновлення сучасного українського лексикону. In Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, & Л. П. Кислюк, *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі* (pp. 6–133). Видавничий дім Дмитра Бураго.

Колоїз, Ж. (2010). Гра слів як стилістичний прийом Остапа Вишні. *Література: Фольклор: Проблеми поетики: Зб. наук. праць*, *29*(1), 27–35. https://doi.org/10.31812/0564/541

Колоїз, Ж. (2016). Мовна гра як вияв креативності в сучасній афористиці. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*, *2016*(15), 163–185. https://doi.org/10.31812/filstd.v15i0.175

Космеда, Т., & Халіман, О. (2013). *Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики: Граматика оцінки: Граматична ігрема (теоретичне осмислення дискурсивної практики)*. Коло.

Крутько, Т. (2012). Мовна гра як спосіб досягнення прагматичного ефекту рекламного тексту. In *Лінгвістика XXI століття: Нові дослідження і перспективи* (pp. 209–216). Логос.

Мудрова, Н. В. (2008). *Мовна гра як засіб поетики власних назв* [Unpublished summary of doctoral dissertation]. Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов.

Нелюба, А. (2012). *Словотворчість незалежної України: 1991–2011: Словник*. Харківське історико-філологічне товариство.

Нелюба, А., & Редько, Є. (2017). *Словотворчість незалежної України: 2012–2016: Словник*. Харківське історико-філологічне товариство.

Номис, М. (Ed.). (1993). *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Наукова думка.

Порпуліт, О. (2009). Прийоми створення мовної гри в рекламному тексті. In *Реклама та PR у масовоінформаційному просторі* (pp. 123–128). Астропринт.

Сковородников, А. (2010). Об определении понятия «языковая игра». In *Игра как прием текстопорождения* (pp. 50–62). Сибирский федеральный университет.

Ставицька, Л. (2005). *Український жаргон: Словник*. Критика.

Степаненко, М. (2017). *Політичне сьогодення української мови: Актуальний перифрастикон*. Видавець Іванченко І. С.

Тараненко, О. (2007). Гра слів. In *Українська мова: Енциклопедія* (pp. 110–112). Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Тепшич, А. (2017). *Мовна гра як домінанта постмодерного дискурсу (на матеріалі прозових творів представників станіславського феномена)*. ТОВ «Нілан-ЛТД».

Тимчук, О. (2003). *Семантико-стилістичне явище гри слів в українській мові* [Unpublished summary of doctoral dissertation]. Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Тимчук, О., & Брода, М. (2015). Використання семантико-стилістичного прийому словесної гри як засіб підвищення виразності художнього тексту. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія Філологічна*, *2015*(53), 247–250.

Франко, І. (Ed.). (2006). *Галицько-руські народні приповідки* (Vols. 1–3). Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка.

Черниш, Т., & Єрмоленко, С. (2010). Гра слів у поетичній мові ксьондза Я. Твардовського. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*, *2010*(12), 193–199.

Chernysh, T., & Yermolenko, S. (2020). More on Jan Twardowski's word-play: An immanent-transcendent approach. *Мовознавство*, *2020*(3), 37–48. https://doi.org/10.33190/0027-2833-312-2020-3-002

Szczerbowski, T. (1994). *O grach językowych w tekstach polskiego i rosyjskiego kabaretu lat osiemdziesiątych*. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.

Bibliography (Transliteration)

Chernysh, T., & IErmolenko, S. (2010). Hra sliv u poetychniĭ movi ks′ondza IA. Tvardovs′koho. *Komparatyvni doslidzhennia slov'ians′kykh mov i literatur*, *2010*(12), 193–199.

Chernysh, T., & Yermolenko, S. (2020). More on Jan Twardowski's word-play: An immanent-transcendent approach. *Movoznavstvo*, *2020*(3), 37–48. https://doi.org/10.33190/0027-2833-312-2020-3-002

Dashchenko, N. (1996). *Paronimichna atraktsiia v ukraïns′kiĭ poeziï 60–80 rr. XX st.* [Unpublished summary of doctoral dissertation]. NAN Ukraïny, Instytut ukraïns′koï movy.

Deremenda, IU. (2011). Movna hra iak zasib atraktsiï v reklamnykh nazvakh (na materiali erhonimiï Ternopil′shchyny). *Filolohichni studiï: Naukovyĭ visnyk Kryvoriz′koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, *6*(2), 164–168. https://doi.org/10.31812/filstd.v6i2.748

Franko, I. (Ed.). (2006). *Halyts′ko-rus′ki narodni prypovidky* (Vols. 1–3). Vydavnychyĭ tsentr L′vivs′koho natsional′noho universytetu imeni Ivana Franka.

Hershun, H. (2015). Movna hra iak proiav postmodernists′koï tendentsiï u zhurnalists′komu teksti. *Naukovi zapysky [Ukraïns′koï akademiï drukarstva]: Seriia Sotsial′ni komunikatsiï*, *2015*(2), 34–39.

Holubovs′ka, I. (2004). *Etnichni osoblyvosti movnykh kartyn svitu*. Logos.

Hrinchenko, B. (Ed.). (1996–1997). *Slovar′ ukraïns′koï movy* [SUM] (Vols. 1–4). Naukova dumka.

Karpilovs′ka, IE. (2008). Tendentsiï onovlennia suchasnoho ukraïns′koho leksykonu. In N. F. Klymenko, IE. A. Karpilovs′ka, & L. P. Kysliuk, *Dynamichni protsesy v suchasnomu ukraïns′komu leksykoni* (pp. 6–133). Vydavnychyĭ dim Dmytra Buraho.

Koloïz, ZH. (2010). Hra sliv iak stylistychnyĭ pryĭom Ostapa Vyshni. *Literatura: Fol′klor: Problemy poetyky: Zb. nauk. prats′*, *29*(1), 27–35. https://doi.org/10.31812/0564/541

Koloïz, ZH. (2016). Movna hra iak vyiav kreatyvnosti v suchasniĭ aforystytsi. *Filolohichni studiï: Naukovyĭ visnyk Kryvoriz′koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, *2016*(15), 163–185. https://doi.org/10.31812/filstd.v15i0.175

Kosmeda, T., & Khaliman, O. (2013). *Movna hra v paradyhmi interpretatyvnoï linhvistyky: Hramatyka otsinky: Hramatychna ihrema (teoretychne osmyslennia dyskursyvnoï praktyky)*. Kolo.

Krut′ko, T. (2012). Movna hra iak sposib dosiahnennia prahmatychnoho efektu reklamnoho tekstu. In *Linhvistyka XXI stolittia: Novi doslidzhennia i perspektyvy* (pp. 209–216). Lohos.

Mudrova, N. V. (2008). *Movna hra iak zasib poetyky vlasnykh nazv* [Unpublished summary of doctoral dissertation]. Horlivs′kyĭ derzhavnyĭ pedahohichnyĭ instytut inozemnykh mov.

Neliuba, A. (2012). *Slovotvorchist′ nezalezhnoï Ukraïny: 1991–2011: Slovnyk*. Kharkivs′ke istoryko-filolohichne tovarystvo.

Neliuba, A., & Red′ko, IE. (2017). *Slovotvorchist′ nezalezhnoï Ukraïny: 2012–2016: Slovnyk*. Kharkivs′ke istoryko-filolohichne tovarystvo.

Nomys, M. (Ed.). (1993). *Ukraïns′ki prykazky, prysliv'ia i take inshe*. Naukova dumka.

Porpulit, O. (2009). Pryĭomy stvorennia movnoï hry v reklamnomu teksti. In *Reklama ta PR u masovoinformatsiĭnomu prostori* (pp. 123–128). Astroprynt.

Skovorodnikov, A. (2010). Ob opredelenii poniatiia "iazykovaia igra". In *Igra kak priem tekstoporozhdeniia* (pp. 50–62). Sibirskiĭ federal′nyĭ universitet.

Stavyts′ka, L. (2005). *Ukraïns′kyĭ zharhon: Slovnyk*. Krytyka.

Stepanenko, M. (2017). *Politychne s′ohodennia ukraïns′koï movy: Aktual′nyĭ peryfrastykon*. Vydavets′ Ivanchenko I. S.

Szczerbowski, T. (1994). *O grach językowych w tekstach polskiego i rosyjskiego kabaretu lat osiemdziesiątych*. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.

Taranenko, O. (2007). Hra sliv. In *Ukraïns′ka mova: Entsyklopediia* (pp. 110–112). Vydavnytstvo "Ukraïns′ka entsyklopediia" im. M. P. Bazhana.

Tepshych, A. (2017). *Movna hra iak dominanta postmodernoho dyskursu (na materiali prozovykh tvoriv predstavnykiv stanislavs′koho fenomena)*. TOV "Nilan-LTD".

Tymchuk, O. (2003). *Semantyko-stylistychne iavyshche hry sliv v ukraïns′kiĭ movi* [Unpublished summary of doctoral dissertation]. Drohobyts′kyĭ derzhavnyĭ pedahohichnyĭ universytet imeni Ivana Franka.

Tymchuk, O., & Broda, M. (2015). Vykorystannia semantyko-stylistychnoho pryĭomu slovesnoï hry iak zasib pidvyshchennia vyraznosti khudozhn′oho tekstu. *Naukovi zapysky Natsional′noho universytetu "Ostroz′ka akademiia": Seriia Filolohichna*, *2015*(53), 247–250.

ZHelekhovskyĭ, IE., & Nedïl′skyĭ, S. (1886). *Malorusko-nïmetskyĭ slovar* [MNS] (Vols. 1–2). Drukarnia tovarystva imeni Shevchenka.

Language Play as a Manifestation of Linguistic Creativity (on the Material of Galician Paroemias from the Nineteenth Century)

Summary

This article analyses nineteenth-century paroemias from the three-volume collection *Halyts′ko-rus′ki narodni prypovidky* [Galician-Ruthenian Folk Paroemias] by Ivan Franko, published in 1901–1910. The proverbs and sayings recorded in the collection indicate that in the nineteenth century Ukrainians often combined words that sound alike, which endowed them with new shades of meaning. In order to add expressivity and subtle humour, Ukrainian speakers made skilful use of rich lexico-semantic and grammatical resources. They played with transformation of homonyms, paronomasia,

and metathesis of syllables or words in syntagmas. They also used synonyms and words from the same word families and they created onyms.

Gra językowa jako przejaw kreatywności językowej (na materiale galicyjskiej paremii z XIX wieku)

Streszczenie

W artykule zanalizowano dziewiętnastowieczną paremię zamieszczoną w trzytomowym zbiorze *Галицько-руські народні приповідки*, którą w latach 1901–1910 opublikował Iwan Franko. Zawarte w nim przysłowia i porzekadła świadczą, że w XIX wieku Ukraińcy często łączyli wyrazy o podobnym brzmieniu, co nadawało im nowe odcienie znaczeniowe. Dla wyrażenia ekspresji i subtelnego humoru umiejętnie korzystali z bogatego zasobu leksykalno-semantycznego i gramatycznego. W grze językowej sięgali po: przekształcanie homonimów, paronomazję, przestawianie sylab lub wyrazów w syntagmach. Wykorzystywali również synonimy i wyrazy pokrewne, stosowali reinterpretację etymologiczną, tworzyli także onimy.

Keywords: Ukrainian paroemias; language play; wordplay; occasional coinage; national linguistic personality; reconstruction of linguistic worldview

Słowa kluczowe: ukraińskie paremie; gra językowa; gra słów; okazjonalizm; narodowa osobowość językowa; rekonstrukcja językowego obrazu świata

Lidiia Pavlivna Hnatiuk, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8318-3900
Correspondence: lidahnatjuk@gmail.com

The preparation of this article was self-financed by the author.

Competing interests: The author has declared that she has no competing interests.

Publication history: Received: 2022-06-09; Accepted: 2022-08-31; Published: 2022-12-31